नवीन शैक्षणिक धारणातील ग्रंथालय सेवा अंमलबजावणी व आव्हाने

डॉ. दिनेश गोविंदराव राठोड
श्री व ना. कला व श्री अ.ना. वाणिज्य महाविद्यालय, मंगरुळपीर, जि. वाशिम
Mob No -88880 99385
Email-ID- dineshrathod058@gmail

गोषवारा :

भारताच्या शैक्षणिक व्यवस्थेचे आणि वास्तविक जीवनातील सांस्कृतिक आणि आर्थिक सामर्थ्याचे मूल्यांकन करण्याच्या प्रक्रियेत 'नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण. 2020' यांच्या अभ्यासावर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यासाठी भविष्यातील आडचणीला सामोरे जाण्यासाठी वर्तमान काळात एक आशेचा किरण महत्त्वाचा आहे. सध्या नव्या शैक्षणिक धोरणातील ग्रंथालय सेवा अंमलबजावणीने जरी जोर धरलेला असला तरीही ते पूर्णत्वाला जाण्याच्या मार्गावर अनंत आव्हाने आहेत. भारतातील ग्रंथालय सेवा व सुविधेमध्ये अंमलबजावणी लगेच असली तरीही भविष्यात आम्हाला आमच्या सामर्थ्याचे आणि कमकुवततेचे वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन आवश्यक आहे. जगभरातील बदलत्या मागणीनुसार वेळोवेळी शैक्षणिक व्यवस्थेत सुधारणा करण्यावर भर दिला जातो. ग्रंथालय सेवा व सुविधेमध्ये समाजाने अधिक रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे, अर्थव्यवस्था सुधारणे, एखाद्या व्यक्तीमध्ये समस्या सोडवण्याचे कौशल्य विकसित करणे, प्रदान करणे इत्यादी सर्व मुलांना लहानपणापासूनच दर्जेदार शिक्षण मिळण्याची खात्री करणे यांचा समावेश असेल. या धोरणातील ग्रंथालय सेवा हा शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारण्यासाठीचा अत्यंत महत्त्वाचा मार्ग शासनाने स्वीकारलेला दिसून येतो. त्यात ग्रंथालय सेवा व सुविधेमध्ये आव्हाने आहेत त्यांचा चिकीत्सक आढावा या शोधनिबंधात घेण्यात आलेला आहे.

KEY-WORD - आव्हाने, अंमलबजावणी, लक्षकेंद्रित, कौशल्य, अमुलाग्र, व्यवस्था, वैविध्यपूर्ण, अनपेक्षित

प्रस्तावना :

भारताचा स्थानिक, राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर शैक्षणिक धोरणे राबवण्याचा मोठा आणि वैविध्यपूर्ण इतिहास आहे. शतकानुशतके, देशाने आपल्या सर्व नागरिकांना दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने आपल्या शैक्षणिक प्रणालीमध्ये अनेक बदल आणि घडामोडी पाहिल्या आहेत. ग्रंथालय सेवा व सुविधेमध्ये गंभीर विचारांना चालना देते, कौशल्ये आणि ज्ञान विकसित करते आणि एखाद्या व्यक्तीला समाजाप्रती अधिक जबाबदार बनवते कारण ते राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत योगदान देतात. भारतातील वैयक्तिक आणि सामाजिक विकासाला चालना देण्यासाठी ग्रंथालय सेवा ही खूप महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. भारत

सरकारने शिक्षण प्रणालीमध्ये आणखी सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने अनेक नवीन शैक्षणिक धोरणे लागू केली आहेत. त्यात ग्रंथालय सेवा व सुविधांवर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने (छम्च) 2020 एक व्यापक आराखडा तयार केलेला आहे ज्याचा उद्देश भारतातील शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा आणि पुनरुज्जीवन करणे हा असला तरीही ग्रंथालय सेवा जास्त महत्त्वाची मानलेली आहे. भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेतील ही व्यापक सुधारणा भारत सरकारने जुलै 2020 मध्ये जाहीर केली होती. त्याची अंमलबजावणी भारत सरकार करत असतांना ग्रंथालय सेवा व सुविधा यात अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागणार आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण. 2020 भारतातील आव्हानांवर विजय मिळवण्यासाठी अपरिहार्यत बहुविद्याशाखीय प्रणाली, बहुभाषिकता, लिंग समावेश निधी, अर्ली चाइल्ड केअर शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण इत्यादीचा मार्मीक अभ्यास महत्त्वाचा आहे.

- भारतातील नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा ग्रंथालय सेवामधील परिणामांचा अभ्यास करणे.
- नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून भारतातील ग्रंथालय सेवात निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा शोध घेणे.
- भारतातील नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात ग्रंथालय सेवांचा आर्थिक विकासावर दुरगामी परिमाणाचा शोध घेणे,
- 4.21 व्या शतकातील भारतातील विकासात नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील ग्रंथालय सेवामधील आव्हानांचा शोध घेणे.

संशोधनाची गृहितके :

- भारतातील राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामुळे ग्रंथालय क्षेत्रात अनिष्ट परिणाम घडून येतात.
- नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा ग्रंथालय सेवांचा भारतात सामाजिक असंतुलनाच्या समस्या निर्माण होतात.
- नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे ग्रंथालय सेवातील शैक्षणिक शाश्वत विकासाची अपेक्षित उद्दिष्टपूर्तता आहे.
- भारतातील नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील ग्रंथालय सेवामुळे कौशल्यनिर्मितीची आवश्यकता पूर्ण होऊ शकत नाही.

संशोधनाच्या पध्दती :

प्रस्तूत शोध निबंधासाठी सामाजिक संशोधन पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आलेला आहे. 'नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण.2020' च्या ग्रंथालय सेवा क्षेत्रातील उपलब्ध असलेल्या दुय्यम साधनांचा उपयोग केला आहे. तसेच कार्यालयातील माहितीचा आधार घेतलेला आहे. प्रस्तूत लेखनासाठी संख्याशास्त्रीय पद्धती व संदर्भ संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला आहे. प्रस्तूत संशोधनासाठी संशोधन प्रबंध, वृत्तपत्रातील बातम्या, नगरपालिका वार्षिक अहवाल, प्रत्यक्ष

निरीक्षण, मुलाखती, प्रश्नावली, सरकारी व नियतकालिके, गॅझेटिअर्स, शब्दकोश व विविध लेखांचा आधार घेतलेला आहे व सर्वात शेवटी संदर्भग्रंथाची सर्वसमावेशक यादी दिलेली आहे.

विषयाचे माहितीचे विश्लेषण :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील ग्रंथालय सेवांमुळे भारतातील शिक्षण पद्धतीत आमूलाग्र बदल होतो आहे. ग्रंथालय सेवा क्षेत्रात विद्यार्थ्यांत दृष्टिकोन रुजविण्याची संकल्पना त्यात अंतर्भूत केली आहे. उच्च शिक्षणातील संशोधन व नवनिर्मितीला चालना देण्यासाठी विज्ञान व तंत्रज्ञान, समाजशास्त्र, कला, माणुसकी (आरोग्य, शेती व पर्यावरण) यांचा समावेश आहे. विशेष म्हणजे ग्रंथालय सेवा व सुविधा हा उच्च शिक्षणाचा अविभाज्य भाग समजला जाईल. मात्र, ग्रंथालय सेवा याची अंमलबजावणी काटेकोरपणे होण्यासाठी अनेक आव्हानांना सामोरे जाण्याची आवश्यकता आहे.

1. शिक्षण व्यवस्थेत ग्रंथालय निधी कमतरता :

भारतातील नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी देशांच्या, राज्यांच्या आणि सरकारांच्या क्षमतेवर अवलंबून आहे. भारतातील शिक्षण व्यवस्थेमध्ये ग्रंथालय विकासाच्या निधीची कमतरता आहे. संपूर्ण व्यवस्था ही ग्रंथालयच्या व्यवस्थापनात नोकरशाहीवर आधारलेली आहे व नवीन कल्पना आणि वाढीच्या क्षमतेस शिक्षण व्यवस्थेत प्रतिकूल वातावरण आहे. असे के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखालील मसुदा समितीने निदर्शनास आणून दिले आहे. 2018. 19 मध्ये ग्रंथालयावरील खर्च ६६.३११ कोटींवरून 2021.21 मध्ये 53,322 कोटी इतका कमी झाला. नवीन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी अतिरिक्त संसाधनांची आवश्यकता असू शकते, जसे की नवीन ग्रंथालय विकासासाठीची सामग्री किंवा निधी जे महाग असू शकते. ग्रंथालय सेवांचा विकास करण्यासाठी आणि अंमलबजावणीसाठी निधी हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. या धोरणात म्हटल्याप्रमाणे नव्या धोरणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी देशाला ग्रंथालयावरील सार्वजनिक खर्च एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या 1.7 टक्क्यांपर्यंत वाढवावा लागेल. भूतकाळात देण्यात आलेली आश्वासने आणि त्यांची प्रत्यक्ष पूर्तता यांचा विचार केल्यास हे नक्कीच कठीण काम असणार आहे.

तक्ता क्र. 1. भारतातील ग्रंथालयावरील खर्चाचा तपशिल

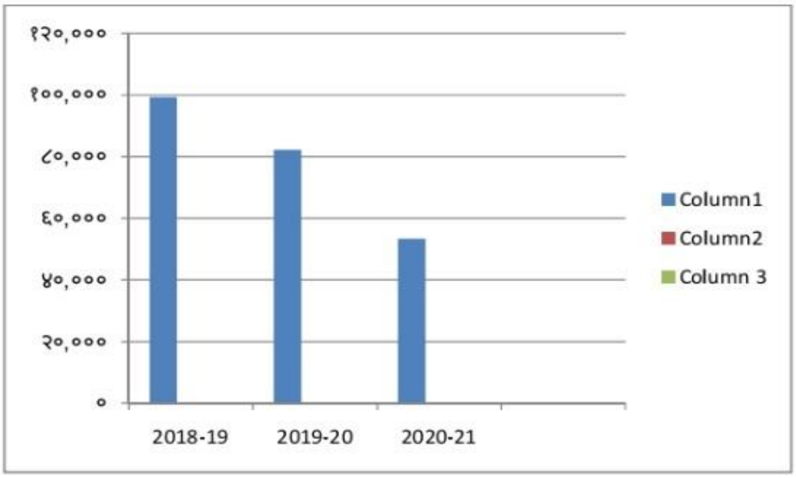

UPA NATIONAL E-JOURNAL
Interdisciplinary Peer-Reviewed Indexed Journal
Special Issue : Volume -10 : Issue-1 (January-2024)
ISSN
2455-4375

2. शिक्षण व्यवस्थेत ग्रंथालयाबदलता दृष्टिकोन :

नव्या शैक्षणिक धोरणामध्ये कल्पना केलेल्या परिवर्तनांच्या विशालतेला चालना देण्यासाठी ग्रंथालय विकास कार्यक्रम महत्त्वाचा आहे. पारंपरिक शिक्षणाकडून प्रयोगात्मक शिक्षण व टिकात्मक विचारापर्यंत जाण्यासाठी ही भारतातील शिक्षण व्यवस्था चालवणा.या लोकांच्या व सोबतच शिक्षक, विद्यार्थी व पालकांचा ग्रंथालयाविषयीच्या दृष्टिकोनात बदल होणे गरजेचे आहे. याचा अर्थ असा की या ग्रंथालयामधील सेवा व सुविधांची, उपक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी हजारो शाळा व महाविद्यालयांच्या क्षमता वाढीस व पुनर्निर्देशनास हातभार लावणे आवश्यक आहे. मंत्रालयाची विद्यमान संघटनात्मक रचना ग्रंथालय प्रणालीप्रमाणे मोठ्याप्रमाणात फेरबदल करावे लागणार आहेत. नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या दस्तऐवजामध्ये ग्रंथालय सेवेत विद्यमान नियामक व्यवस्थेत सर्वसमावेशक व आमुलाग्र बदल घडवून आणण्याचा मार्ग आखण्यात आला आहे ही बाब ग्रंथालय सेवेसाठी एक आशादायक बाब आहे.

तक्ता क्र. 2. भारतातील नवीन शैक्षणि धोरण.2020 ग्रंथालयाविषयीचा दृष्टिोन

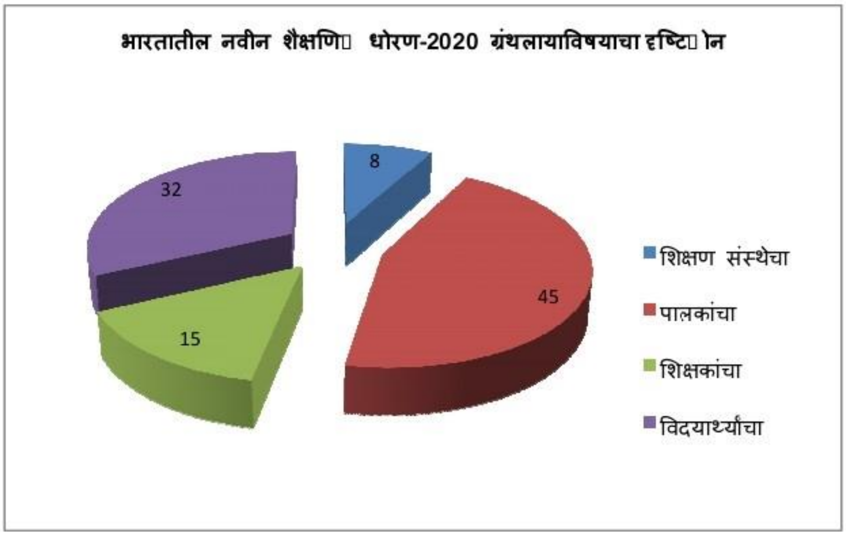

3. ग्रंथालयाची सीमा अनिश्चिती :

शैक्षणिक धोरणात ग्रंथालय सेवा व सुविधा त्यांच्या उद्दिष्टांमध्ये, सामग्रीमध्ये आणि अंमलबजावणीमध्ये लक्षणीयरीत्या बदलू शकतात आणि विद्यार्थी, शिक्षक आणि शाळांवर संभाव्य प्रभावांची विस्तृत श्रेणी असू शकतात. देशाच्या जागतिक दर्जाच्या तांत्रिक आणि सामाजिक. आर्थिक विकासात योगदान देण्याच्या दृष्टीकोनातून ग्रंथालय सेवा जगभरातील धोरणाचे यश त्याच्या योग्य अंमलबजावणीवर अवलंबून असते. म्हणून भारतातील ग्रंथालय अत्यंत संपन्न करण्याच्या अनेक संधी आहेत. मात्र यात जागतिक दर्जाच्या ग्रंथालयाची सोय नाही. आणि म्हणून ग्रंथालय सेवेत याचा निश्चित अंदाज यात नाही.

4. ग्रंथालयाची खाजगी क्षेत्रातील भूमि :

या धोरणाच्या दृष्टीने ग्रंथालयाची खाजगी क्षेत्रातील भूमिका महत्त्वाची ठरणार आहे. भारतातील जवळपास ७० टक्के उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्था या खाजगी आहेत. तसेच एकूण

संख्येच्या जवळपास ६० ते ७० टक्के विद्यार्थी खाजगी संस्थांमध्ये उच्च शिक्षण घेत आहेत. खाजगी क्षेत्र ग्रंथालय सेवेत आर्थिक संसाधने व नावीन्यपूर्ण कल्पना प्रदान करतात याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. या धोरणाच्या प्रक्रियेसाठी खाजगी ग्रंथालय क्षेत्राचे योगदान मिळवणे व यातील एक महत्त्वाचा भागीदार म्हणून खाजगी ग्रंथालय क्षेत्राच्या योगदानाला मान्यता देणे ही एक महत्त्वाची बाब आहे.

5. ग्रंथालयाचा अभ्यासक्रम आणि सामग्री :

भारत हा मोठ्या लोकसंख्येचा आणि विविधतेने मोठा देश असल्याने भौतिकाच्या अंतहीन प्रकारांचा समावेश आहे. वैशिष्ट्ये आणि सांस्कृतिक नमुने ग्रंथालय सेवा व सुविधा ही अनेक भाषेतून प्रकट आहे. म्हणून, च्या अनुषंगाने एक सामान्य ग्रंथालयाचा अभ्यासक्रम विकसित करणे. राज्यनिहाय झोननिहाय आणि केंद्रीय समित्या/संस्था स्थापन केल्या जाऊ शकतात. ग्रंथालय विकासासाठी राज्यनिहाय संस्था यासंबंधी विभागीय संस्थांना अहवाल देतील. स्थानिक पैलू, गरजा आणि मातृभाषा/स्थानिक भाषा. मग क्षेत्रीय संस्था झोनसाठी एक मसुदा ग्रंथालय अभ्यासक्रम तयार करतील आणि ते केंद्रीय मंडळाकडे पाठवा जेथे अंतिम ग्रंथालय अभ्यासक्रम आणि सामग्री तयार केली जाऊ शकते. भारतातील नव्या शैक्षणिक धोरण विषयवस्तू क्षेत्रीय/स्थानिक ग्रंथालय, ग्रंथाची गरज, ग्रंथाचे विविध विभाग, ग्रंथाच्या सूची, ग्रंथालयातील ई सुविधा, अनेक साधने इत्यादींशी संबंधित असू शकतात जेणेकरून विद्यार्थी त्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंध ठेवू शकतील.

6. ग्रंथपालांना सेवा उपलब्धता आणि प्रशिक्षण :

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण. 2020 चा एक अभ्यास असे सूचित करतो की 250 दशलक्ष पेक्षा जास्त विद्यार्थी शाळांमध्ये नोंदणी करतात. 2030 पर्यंत भारताला आणि त्यानुसार आपल्याला आणखी 10 लाख ग्रंथपालांची गरज आहे. भारतातील कमी पगाराच्या व्यवसायांपैकी ग्रंथपालांना सेवा उपलब्धता आणि प्रशिक्षण एक म्हणून ते आहे. मोठ्या प्रमाणावर योग्य आणि प्रशिक्षित ग्रंथपालाची नियुक्ती करणे तसेच, ग्रंथपालाची प्रेरणा पातळी, फ्रंट म्हणून योद्धा, आपली शिक्षण व्यवस्था जागतिक मानकांच्या बरोबरीने आणि त्याहूनही पुढे जाण्यासाठी उच्च असावी. भारतातील नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार नोकरीतील समाधानाची भावना वाढवण्यासाठी आणि त्यात अधिक हुशार पदवीधरांना आकर्षित करण्यासाठी ग्रंथपालांना सेवा उपलब्धता आणि प्रशिक्षण याचे पुनरावलोकन केले जाऊ शकते. ग्रंथपालाचे देशभरात समान वेतन रचना तयार करण्यासाठी वेतन नियामक संस्था स्थापन केली जाऊ शकते.

7. ग्रंथालय व्यवस्थापन व मूल्यांकन निकष :

नवीन शैक्षणिक धोरण लागू करण्यासाठी ग्रंथालय व्यवस्थापन व मूल्यांकन निकष विद्यमान प्रणाली आणि दिनचर्यामध्ये महत्त्वपूर्ण बदल आवश्यक असू शकतात, जे विस्कळीत होऊ शकतात आणि विद्यार्थी, ग्रंथपाल आणि प्रशासकांना गोंधळात टाकू शकतात. भारतातील नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार नियुक्तीच्या वेळी, नोकरीवर रुजू होण्याची आणि ती यशस्वीरीत्या उत्तीर्ण झाल्यासच वर्ग घेण्याची परवानगी दिली पाहिजे. वेतनवाढ किंवा पदोन्नती मिळविण्यासाठी ग्रंथपालाच्या कामगिरीचे सहामाही मूल्यमापन केले जाईल. विद्यार्थी आणि

पालकांचे अभिप्राय असू शकतात मुल्यांकन साधनांचे योग्य प्रशिक्षण घेऊन पुरेशा शिक्षकांची नियुक्ती करणे आवश्यक आहे. व्यावहारिक आधारित मूल्यांकनाला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. ग्रंथपालासाठी मूल्यांकन आणि कागदपत्रांची प्रक्रिया सुलभ करण्यासाठी डिजिटल मूल्यांकन टोल समाविष्ट केले जातील.

संशोधनाचे निष्कर्ष :

हे शक्य आहे की भारतातील नवीन शैक्षणिक धोरणात ग्रंथालय सेवांचा अनपेक्षित परिणाम होऊ शकते, जसे की विद्यार्थ्यांच्या यशावर किंवा शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांच्या कल्याणावर अनपेक्षित परिणाम होत आहेत.

- सध्याच्या ग्रंथालय शिक्षण पद्धतीवर ब्रिटीश युगाची छाप आहे. वृत्तीतील बदल ही गुरुकिल्ली आहे
- काही भागधारक, जसे की ग्रंथपाल, पालक किंवा विद्यार्थी, शैक्षणिक प्रणालीतील बदलांना विरोध करु शकतात, ज्यामुळे नवीन धोरणांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे कठीण होऊ शकते.
- नवीन शैक्षणिक धोरण लागू करण्यासाठी ग्रंथालय सेवा, ग्रंथालय व्यवस्थापन व मूल्यांकनाचे निकष ठरविण्यासाठी शैक्षणिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहे. सर्व गटांना असमानतेने फायदा किंवा तोटा करू शकतात.
- नवीन धारणात ग्रंथालय व्यवस्थापनाची इक्विटी आणि ग्रंथालयाचा विकासाच्या संभाव्य परिणामांचा काळजीपूर्वक विचार करणे महत्त्वाचे आहे. कोणत्याही नवीन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करण्यापूर्वी त्यातील संभाव्य उणीवांचा काळजीपूर्वक विचार करणे आणि अंमलबजावणी प्रक्रियेदरम्यान उद्भवू शकणाऱ्या कोणत्याही आव्हानांना तोंड देण्यासाठी तयार असणे महत्त्वाचे आहे.
- ग्रंथालयाचा विकास कोणत्याही देशाची अर्थव्यवस्था, सामाजिक स्थिती, तंत्रज्ञानाचा अवलंब इत्यादी ठरवण्यात सर्वात महत्त्वाची भूमिका बजावते. एखाद्या व्यक्तीची योग्य मानसिकता देखील ग्रंथालयामुळे सेट करता येते. छम्च2020 नक्कीच सर्वांना संबोधित करून अशी उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दिशेने प्रकाश दाखवत आहे.

संदर्भ ग्रंथाची यादी :

- रंगनाथन, एस., : शैक्षणिक सुधारणा आणि नियोजन आव्हान, कनिष्क पब्लिशर्स, नवी दिल्ली, 2007.
- शिक्षण आयोगाचा 1964.66 चा अहवाल. खंड. 1. 1966. NCERT] शिक्षण मंत्रालय
- सैकिया, एस..: भारतातील शिक्षणाचा इतिहास, मणी माणिक प्रकाश पब्लिशर्स, 1998.
- शार्फ, हार्टमट, प्राचीन भारतातील शिक्षण, ब्रिल शैक्षणिक प्रकाशक, नवी दिल्ली, 2002
- सिंग, व्हीएन, : भारतातील शिक्षणः पूर्वीच्या काळापासून आजपर्यंत, व्हिस्टा इंटरनॅशनल पब्लिशिंग हाऊस.नवी दिल्ली, 2005.

- अग्रवाल, जेसी, : आधुनिक भारतीय शिक्षणाच्या इतिहासातील लँडमार्क्स, विकास पब्लिशिंग हाऊस प्रा. लि. नवी दिल्ली, 1993.
- समरेंद्रनाथ सेनः बिग्यनेर इतिहास खंड.2. श्री. गोरंगा प्रेस प्रा. लि., कोलकाता.
- कोचर, ए..: भारतीय शैक्षणिक धोरणासाठी उदयोन्मुख आव्हाने. आर्थिक धोरण सुधारणा आणि भारतीय अर्थव्यवस्था, 2002.
- कुमार, के, 21 व्या शतकाच्या सुरुवातीला शिक्षणाची गुणवत्ताः भारताचे धडे. भारतीय शैक्षणिक समीक्षा, 2005.
- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020-https-//www-Mhrd-gov-in/sites NEP-vafre baxzth- pdf 10 / 08 / 2020 रोजी संदर्भित.
- भारत कौशल्य अहवाल 2019: https-//www-aicte-india-org.